

Bizans İmparatorluğu'nun XI. - XIII. Yüzyıllar Arasında Orduyu Kurtarma Çabaları: Pronoia Sistemi

Byzantine Empire's Efforts to Improve the Army between the 11th and 13th Centuries: the Pronoia System

Kazım DOĞAN*

Fatma ÇAPAN**

Öz

Bizans İmparatorluğu XI. yüzyılda içinde bulunduğu mali ve askeri kriz durumundan kurtulmak amacıyla yeni yollar arayışına girmiştir. Bu arayış neticesinde imparatorluk mülklerinin ve gelirlerinin belirli kimselere ömrü boyunca olmak ve karşılığında askerlik hizmeti vermek şartıyla verildiği, asker-arazi temelli bir yapı olan pronoia sistemi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı İmparatorluğun içinde bulunduğu mali ve askeri durumun ordu sistemlerine yansımalarını ve pronoia sistemi kapsamında orduyu iyileştirme çabalarını irdelemektir. Pronoia sisteminin askeri bir nitelik kazandığı XI. ve XIII. yüzyıllar ile İmparatorluğun mali ve askeri iyileşme çabalarını inceleyen bir çalışmanın bulunmaması bu çalışmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Çalışmamızda Bizans ve İslam ana kaynaklarına ek olarak pronoia sistemi hakkında detaylı bilgiler içeren yerli ve yabancı araştırma eserlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca Eski Yunanca ve Latince sözlüklerden de faydalanılmıştır. Araştırma neticesinde Bizans İmparatorluğu'nun bu dönemde içinde bulunduğu mali ve askeri çıkmazdan pronoia sistemiyle kurtulduğu ancak sistemin zaman içinde çeşitli sebeplerden dolayı bozulduğu ve devleti birçok yönden yozlaştırdığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Thema, Pronoia, Komnenos, Ordu.

Abstract

In the 11th century, the Byzantine Empire sought new ways out of its financial and military crisis. As a result of this search, the pronoia system emerged, a military-land based structure in which Imperial properties and revenues were granted to certain individuals on the condition of lifelong military service in return. The aim of this study is to examine how the financial and military situation of the Empire was reflected on the military systems and the efforts to improve the military under the pronoia system. The importance of this study lies in the fact that there is no study that examines the 11th and 13th centuries, when the pronoia system gained a military character, and the Empire's financial and military recovery efforts. In addition to the main Byzantine and Islamic sources, our study utilizes local and foreign research works that contain detailed information about the pronoia system. Ancient Greek and Latin dictionaries were also utilized. As a result of the research, it was concluded that the Byzantine Empire escaped from the financial and military impasse it was in during this period with the pronoia system, but the system decayed over time for various reasons and corrupted the state in many ways.

Keywords: Byzantine, Theme, Pronoia, Komnenos, Army.

Extended Summary

In the 11th century, the Byzantine Empire started to look for a new system in order to get out of a financial and military crisis situation. The theme system, which was established in the 7th century, worked for a long time as both an administrative and military institution of the state, and then came to an end in the 11th century as a result of territorial problems, wars and financial problems. The problem of administrative and military inefficiency caused by the end of the theme system was tried to be solved with a new system. In this context, the pronoia

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, kazimdogan600@gmail.com, ORCID:0000-0002-4419-1449

** Doç.Dr. Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, capan@gantep.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8682-4179

system emerged, a military-land based structure in which Imperial properties and revenues were given to certain individuals on the condition of lifetime and military service in return.

The full development of the pronoia system, which was introduced under the Macedonian and Dukas Emperors, took place during the Komnenos dynasty. According to the pronoia system, some imperial estates, their revenues and the right to collect taxes from the peasants living on these estates were left to an individual, churches or monasteries. This system was first used by the close circle of Emperors, their relatives and political figures. However, especially during the reign of Emperor Manuel I Komnenos (1143-1180), pronoia donations were made to soldiers and the system gained a military character. Accordingly, the pronoia given to a high-ranking official or military commander and the local people living on this property were donated to the pronoia owner. The peasants, who made their living from the land, started to pay the taxes they had to pay to the state to the pronoia owners. These semi-free peasants, who were transferred to the pronoia owner along with the property, became land-bound tenant farmers called paroikoi, different from the free Byzantine peasant. The recipients of pronoia grants were obliged to raise soldiers for the Byzantine army in proportion to their property and income. This system was a solution for the state, which was experiencing financial problems and had trouble paying salaries to its soldiers. Although the state's tax revenues decreased as a result of the pronoia system, the empire's army size and the cash in its treasury increased.

In the 11th and 12th centuries, donations under the pronoia system increased significantly. The size of the Byzantine army increased considerably during this period, but the quality of the army declined. As a matter of fact, the rules that should have been observed in the recruitment process were not followed and military service became only a profession that provided good profits. On the other hand, as a reaction to the donation of pronoia or paroikoi to low-status individuals and foreigners, successful commanders and skilled soldiers drifted away from the army. In addition, there was no longer any point in participating in wars for soldiers who had no material concerns. Thus, the pronoia system, which became widespread in the 12th century, lost its original purpose over time. By the 13th century, the pronoia system, the use of which was to be restricted, became more widespread and the owners of pronoia became very powerful during the Paleologos dynasty that came to the throne in this century. During the reign of Emperor Michael VIII Paleologos (1259-1282), pronoia properties became available for inheritance in order to improve the ailing army. As a result, the pronoia system, which the Byzantine Empire started to implement for financial and military purposes, was unable to fulfill its functions within a few centuries and fell into decay. Although it is estimated to have been in use until the 14th century, the pronoia system definitively came to an end after this century.

The aim of this study is to examine the impact of the economy of the Byzantine Empire in the 11th century on the military systems of the state and the Empire's efforts to improve the army in the context of the pronoia system. The importance of this study lies in the fact that there is no study that examines the pronoia system as a military system in the 11-12th centuries and the financial situation of the Empire in this century and the military measures taken in response to this, in the context of the pronoia system. As a result of this research, it was seen that the financial and military problems of the Byzantine Empire in the 11th and 12th centuries were solved thanks to the pronoia system and the army was improved thanks to this system. However, it was concluded that the system went beyond its purpose in time and corrupted the state in many ways, especially in terms of property rights and military service. In this research, Ioannes Scylitzae's *Synopsis Historiarum*, *Theophanes Chronicle*, Anna Komnena's *Alexiad*, Ioannes

Zonaras's *Epitome Istorion* (Tarihlerin Özeti), Mikhael Attaleiates's *Historia* (Tarih) and Emperor Leo VI (886-912) *Taktika* were used as the main sources of Byzantine history. The Islamic geographer Ibn Hurdâzbih's *Kitâb'ül-mesâlik ve'l-Memâlik* and İbnü'l-Fakih's *Muhtasar Kitâbü'l-Buldân* was also utilized. Mark C. Bartusis's *Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia*, which contains detailed information about the Pronoia system, is one of the main sources of our research. In addition, local and foreign research works have also provided an extensive bibliography. For ancient Greek and Latin terms, dictionaries were used. For Byzantine terms, the three-volume dictionary series *The Oxford Dictionary of Byzantium* was used.

Giriş

Doğu Roma İmparatorluğu, İmparator Büyük Konstantinos (306-337)'un 330 yılında Roma İmparatorluğu başkentini kendi adını verdiği Konstantinopolis'e taşımasıyla ortaya çıkmıştır (Cheynet, 2019, s. 9). Roma İmparatorluğu'nun doğudaki sınırlarına daha yakın olmak ve bu sınırları korumak amacıyla böyle bir girişimde bulunulsa da bu sınırlar hiçbir zaman emniyet altına alınamamıştır. Çünkü tarih boyunca doğu sınırları çeşitli kavimler tarafından tehdit altında kalmıştır. Doğu'da bu tehlikelere karşı mücadele verilirken bir yandan da imparatorluğun batı sınırlarında sürekli topraklar kaybedilmesi ve kaybedilen bu toprakları almak için yapılan mücadeleler ve askeri harcamalar imparatorluğu oldukça yıpratmıştır. Tüm bunlara ek olarak eski Büyük Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak ve dünya imparatorluğu kurmak isteyen İmparator Justinianos (527-565) döneminde izlenen politikalar kendinden sonraki İmparatorlara oldukça zayıflamış bir devletin miras olarak bırakılmasına neden olmuştur. Çünkü batıdaki eski Roma topraklarını almak isteyen imparator hem bu hedefleri uğruna harcamalar yapmış hem de doğudaki düşman Sasani tehlikesini bertaraf etmek için onlara yüklü miktarlarda vergiler ödemiştir. Bu davranışıyla farkında olmadan gelecekteki düşmanlarını ekonomik açıdan beslemiş ve onlara zaman vererek askerî açıdan güçlenmelerini sağlamıştır (Ostrogorsky, 2019, s. 63-66). Nitekim İmparator Herakleios (610-641) tahta çıktığında devlet hazinesi boşalmış ve devletin doğu sınırlarında hayati öneme sahip Suriye, Mısır, Filistin gibi toprakları Sasaniler tarafından ele geçirilmiştir. Bu durum karşısında oldukça çaresiz olan İmparator Herakleios (610-641) İmparatorluk başkentini Kartaca'ya taşımayı bile düşünmüştür. Ancak böyle bir çaresizlik içindeyken kilise imparatora devleti kurtarması için ekonomik ve manevi destek vermiştir. İmparator Herakleios (610-641) bu durumda imparatorluğu kurtarmak ve doğuda kaybedilen toprakları yeniden ele geçirmek için çeşitli reform hareketleri başlatmıştır. Askerî alanda iyileşmeyi sağlayan ve devletin askeri harcamalarını en aza indiren bu reform hareketlerinden biri olarak thema sistemi ortaya çıkmıştır (Demirkent, 1998, s. 210-215).¹

İlk kez Bizans tarihi ana kaynaklarından Theophanes Kroniğinde bahsedilen thema sistemi, hâkim görüşe göre İmparator Herakleios (610-641) devrinde kurulmuştur (Theophanes, 1997, s. 300). VII. yüzyılda kurulmaya başlanan bu idari ve askeri birimler, kaynaklarımızda farklı sayılarda ve isimlerde zikredilse de İslam coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-Memâlik* eserinde aktardığına göre başkent Konstantinopolis'in batısında 3 ve Anadolu'da 11 eyaletten oluşmaktadır. Araştırma için doğuda kurulan themalar önemli olup bunlar; Anatolikon, Armeniakon, Opsikion, Thracesion, Optimaton, Kappadokia, Paphlagonia,

¹ Thema sistemi hakkında Bizans ana kaynaklarından detaylı bilgi için bk. Constantino Porfirogenito. (1952). *De Thematibus*. A. Pertusi (Ed). Città del Vaticano.

Kharsianon, Boukellarion, Khaldia ve Seleukia themalarıdır (Hurdâzbih, 1889, s. 77-81).² Ayrıca bu themalara ek olarak Kibyrraioton ile Koloneia themaları da farklı kaynaklarda listelenmektedir (Brooks, 1901, s. 69-70). Öte yandan zaman içinde Anadolu’da birkaç farklı thema daha kurulmuş ve böylece themaların sayısı 14 bölgeye kadar ulaşmıştır.

Thema terimi askeri anlamda tümen ve birlik, coğrafi anlamda ise bölgesel idari yönetim birimleri için kullanılan bir sözcük olup devlet bu sistemde stratiotika ktemata adı verilen İmparatorluk mülklerini askerlerine, strateia adı verilen askeri yükümlülükleri yerine getirmeleri karşılığı vermiştir (Kazhdan, 1991a, s. 2034-2035). Devlet elinden askeri arazi tevcih olunan taşralı askerlere ise köylü-asker veya çiftçi-asker olarak betimlenebilecek stratiotes adı verilmektedir. Bu askerler topraktan elde ettikleri gelirler ile kendilerini teçhiz etmekle ve zamanı geldiğinde İmparatorluğun taşra kuvvetleriyle birleşerek savaş sahasına ulaşmakla yükümlüdür (Güçlüay, 2013, s. 81-82). Savaşabilmek için gereken silah, at ve zırh gibi gereksinimleri kendisi sağlayamayan bir *thema* askeri seferlere katılamazdı (Dawson, 2011, s. 32). Dolayısıyla sefer sebebiyle ekonomik sıkıntıya girmek istemeyen *stratiotes*, geçindiği topraklarda üretimin duraksamaması için yaşadığı themadan çok uzakta gerçekleşecek seferlere katılmaktan imtina ederdi (Kaplan, 2001, s. 43).

Devletten istisnai durumlar dışında nakdi bir destek görmeyen thema askerleri, hayatlarını yine bu arazilerde üretilen mahsülden veya diğer çeşitli kırsal gelirlerden kazandıklarıyla idame ettirmekteydiler. Ayrıca stratiotesin kendisi yerine savaşması için yetiştirip, teçhiz ederek seferlere göndereceği askerlere ise strateuomenoi adı verilmektedir (McGeer, 1991, s. 1965-1966). Thema sistemi hiyerarşisinin en tepesinde ise thema bölgelerinde askeri ve idari tüm yetkiyi ellerinde bulunduran generaller yani strategos adı verilen ordu komutanları bulunmaktadır. Nitekim X. yüzyıl Bizans askeri kaynaklarından İmparator VI. Leo’nun (886-912) Taktika’sında, strategos için “tüm ordunun başı ve lideri” tanımı yapılmıştır (VI. Leo, Taktika. IV.8.61). İslam coğrafyacısı İbnü’l-Fakih’in “*Konstantinopolis’te Kralın yanında bulunan Romalı patriklerin on iki kişi olduğu...*” (İbnü’l Fakih, 1885, s. 146) ifadesi ise hem strategosları hemde onların on iki kişiden müteşekkil olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bizans İmparatorluğu taşra ordusunun ve taşra idaresinin temelini oluşturan thema sistemi, XI. ve XII. yüzyıllara kadar köklü ve uzun ömürlü bir sistem olarak işlemiştir. Ancak bu yüzyıllardan sonra çeşitli nedenlerden dolayı sistem çökmeye başlamıştır. Nitekim XI. yüzyılda alınan tüm önlemlere ve çıkarılan tüm arazi kanunlarına rağmen askerlerin büyük toprak sahiplerine yaptığı arazi satışının önüne geçilememiş ve büyük arazi sahipliği müessesesi güçlenmiştir. Dolayısıyla küçük sivil arazi sahipleri ve toprağa bağlı askerlerin sayısı günden güne azalmıştır. Diğer bir deyişle aristokrasi küçük arazi sahipliği üzerinde üstün konuma gelmiştir. Küçük toprak sahiplerinin ezilmesinin önüne geçmek için çalışan ve önlemler alan son İmparator II. Basileios (976-1025)’un ölümüyle hem asker-arazi temelli sistemler hem de küçük arazi sahipliği müessesesi onunla birlikte toprağa girmiştir. II. Basileios (976-1025)’tan sonra gelen imparatorlar bu hususta hiçbir önlem almamış ve İmparatorluğun en önemli sistemlerinde bozulmalar başlamıştır (Ostrogorsky, 2019, s. 296-299). XI. yüzyılda makam ve zenginliklerini kullanarak küçük arazi sahiplerinin başına dert olan büyük arazi sahipleri Bizans’ta dynatoi olarak bilinen toplumsal bir sınıf oluşturmuşlardır. Dynatoiler bu dönemde hem mali hem de siyasi yönden hiç olmadıkları kadar güçlenmiş ve toprağa bağlı askerler ile küçük arazi sahiplerinin mülklerini ele geçirerek bunları kendilerine köle haline

² İslam kaynaklarında bulunan thema listeleri için bk. Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu’cemü’l-Büldân*. Dâr Sâder (nşr.). C. III. Beyrut, s. 98-99; Şerif İdrîsî. (1840). *Nüzhetü’l-müşâtâk fi’htirâkı’l-âfâk*. Pierre-Amédée Jaubert (Fr. trc.). II. Paris, s. 299-301; Mesûdî. (1938). *et-Tenbîh ve’l-işrâf*. Abdullah es-Sâvî (nşr.). Kahire, s. 150-152.

getirmişlerdir (A.J.C., 1991, s. 667-668). Bu bağlamda devletten düzenli olarak maddi destek almayan taşra askerleri, kendilerini ve yetiştirecekleri askerleri eğitmek ve teçhiz etmek için gerekli finansal kaynaklarını yani topraklarını veya işlettikleri çiftliklerini bu kişilere sattıklarında askeri yükümlülüklerini yerine getirememişlerdir. Bu sebeple devletin sefer zamanı çağıracağı asker gücü ortadan kalkmıştır. Böylece devletin ordu ve maliye unsurları büyük çöküntüye uğramış, arazi temelli kurulan askeri sistemin çözülmesi başlayarak devletin askeri gücü oldukça azalmıştır (Treadgold, 1995, s. 179).

İmparator II. Basileios (976-1025)'un 1025'deki ölümüyle 1081 yılına kadar çoğunluğu sivil kökenli olan İmparatorların tahta geçmesi ve sivil bürokratların yönetimi nedeniyle devletin askeri sistemine gereken önem verilmemiştir (Dietrich, 2009, s. 28). Öte yandan sivil aristokrasi gücünü devamlı kılmak amacıyla askeri yönetim gücünün önüne geçmek için çabalanmış (Bamyacı & Güçlüay, 2020, s. 484) ve bu bağlamda bazı askeri birlikler gerekçesiz şekilde dağıtılmış, askerlere yapılan destekler ve harcamalar durdurulmuş bu da askerin moral ve motivasyonunu kaybetmesine yol açmıştır. Devletin X. yüzyılda kazandığı kısmi askeri başarı sebebiyle artık çok büyük askeri kuvvetlere gerek kalmadığı düşüncesiyle ordu karşıtı hamleler devam etmiştir. XI. yüzyılda askeri güce ve orduya karşı güdülen bu siyaset, büyük arazi sahiplerine daha çok cesaret vermiş diğer yandan da gün geçtikçe topraklarını satan askerlerin sayısında muazzam bir artış yaratmıştır. Bu nedenlerle yerli Romalı askerler artık ordu içinde azınlığa düşmüş ve thema sistemi çökmeye başlamıştır (Baskıcı, 2009, s. 137-139). Bizans ve Türk tarihi için oldukça mühim olan 1071 Malazgirt Muharebesi, Bizans taşra ordusunun durumunu net biçimde göstermektedir. Dönemin ordusu Bizans tarihçisi Mikhael Attaleiates'in (2008) aktardığına göre; artık eski ihtişamlı ve güçlü günlerinde değildir, askerlerin zırhları ve savaş atları yoktur. Bitkin ve ihmal edilmişlerdir. Uzun süredir sefere çıkmadıklarından ödeme de alamamışlardır (Attaleiates, 2008, s. 111).

Bizans İmparatorluğu'nun Malazgirt'te aldığı mağlubiyette thema orduları da bertaraf edilmiş ve zaten bozulmuş halde olan thema sistemi, asker-arazi temelli bir ordu kurumu çerçevesinde son bulmuştur. Komnenos Hanedanlığı (1081-1185) döneminde Bizans ordusu thema sisteminin yeniden düzenlenmesi yoluyla canlandırılmaya çalışılsa da tam olarak istenilen sonuca varılamamış ve Bizans ordusunun çekirdeğini yabancı paralı askerler oluşturmaya başlamıştır (Decker, 2016, s. 116-117). Nitekim Komnenos hanedanlığı sona ererken thema terimi artık yalnızca coğrafi olarak eyalet ve idari bölgeleri temsil eden bir terim haline gelmiştir (Haldon, 2003, s. 97).

Askeri ve idari bir sistem olan thema sisteminin önemini yitirmesiyle sistem bünyesinde görev alan yetkililer ve bunların rütbeleri ile ünvanları da önemlerini kaybetmiştir. Bu sebeple yeni ünvanlara, askeri ve siyasi idarecilere ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda XII. yüzyılın başlangıcında kurulan yeni eyaletlerin valileri için strategos yerine doux (dük) terimi kullanılmaya başlanmıştır (Gregory, 2018, s. 301; Kazhdan, 1991b, s. 659). Latince bir sözcük olan "dux", eyalet veya taşra bölgelerinin yöneticisi anlamına gelmektedir (Akderin, 2018, s. 175; Şenocak, 2020, s. 53). Ayrıca eyaletlerde görevli diğer yeni yöneticiler ise katepano olarak adlandırılmıştır (Kazhdan, 1991c, s. 1115). Komnenos hanedanlığı hakkında yapmış olduğu çalışmaları ile öne çıkan Zlatar'a göre Malazgirt Savaşı sonrasında Selçuklular tarafından ele geçirilemeyen tüm themalara ve Anadolu'da kurulan yeni thema bölgeleriyle Komnenoslar döneminde kurulan şehir ve küçük idari bölgelerinin yönetimine de douxlar getirilmiştir (Zlatar, 2015, s. 325, 328).

Bu çalışmada Bizans İmparatorluğu'nun önemli mali ve askeri kurumlarından biri olan pronoia sisteminden önce, İmparatorluğun VII. yüzyılda kurmaya başladığı ve askerlik ile arazi sistemlerinin ilk örneklerinin verildiği thema sisteminin açıklanmasının gerekli olduğu

düşünülmüştür. Bu bağlamda thema sistemi ve sistem bünyesindeki diğer kavramlar açıklanarak sonraki süreçte thema ve pronoia sistemi arasındaki benzer ve farklı yönlerin daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun XI. yüzyılda mücadele ettiği mali sorunlar ve bu sorunların Bizans ordusuna nasıl yansıdığı tahlil edilerek dönemin sorunlarıyla pronoia sistemi arasındaki ilişkiye odaklanılmıştır. Pronoia sisteminin detaylarına yer verildikten sonra ise sistem bünyesinde yapılan bağışlara ve sistemin Bizans İmparatorluğuna etkileri tartışılmıştır. Son olarak pronoia sisteminin sona erdiği dönem incelenmiştir.

Çalışmanın amacı XI. yüzyılda Bizans İmparatorluğu maliyesinin, devletin askeri sistemlerine yansımaları ve pronoia sistemi bağlamında İmparatorluğun ordusu iyileştirme çabalarını incelemektir. Pronoia sisteminin askeri bir karakter kazandığı XI. ve XII. yüzyıllar ile İmparatorluğun bu dönemdeki mali durumunu ve buna karşılık alınan ordu tedbirlerini pronoia sistemi çevresinde inceleyen bir çalışmanın bulunmaması ise bu çalışmanın önemini ortaya çıkarmaktadır. Bu araştırma neticesinde Bizans İmparatorluğu'nun XI. - XIII. yüzyıllar arasında içinde bulunduğu mali ve askeri durumdan pronoia sistemi sayesinde çıktığı ve ordunun bu sistem sayesinde iyileştirildiği görülmüştür. Ancak sistemin zaman içinde amacı dışına çıkarak devleti özellikle mülkiyet hakları ve askerlik hususunda birçok yönden yozlaştırdığı sonucuna varılmıştır.

Araştırmada Bizans tarihinin ana kaynaklarından Ioannes Scylitzae (Skylitzes)'in *Synopsis Historiarum* eseri, *Theophanes Kroniği*, Anna Komnena'nın *Alexiad*'ı, Ioannes Zonaras'ın *Epitome Istorion* (Tarihlerin Özeti)'u, Mikhael Attaleiates'in *Historia* (Tarih)'sı ve İmparator VI. Leo (886-912)'nin *Taktika*'sı kullanılmıştır. Ayrıca İslam Coğrafyacısı İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-Memâlik* ve İbnü'l-Fakih'in *Muhtasar Kitâbü'l-Buldân* eserlerinden faydalanılmıştır. Pronoia sistemi hakkında detaylı bilgiler içeren Mark C. Bartusis'in "*Land and Privilege in Byzantium The Institution of Pronoia*" adlı eseri araştırmanın temel kaynaklarından. Ayrıca yerli ve yabancı araştırma eserleri de geniş bir bibliyografya oluşturulmasını sağlamıştır. Eski Yunanca ve Latince terimler için sözlükler ve Bizans terimleri içinse *The Oxford Dictionary of Byzantium* adlı üç ciltlik sözlük dizisi kullanılmıştır.

XI. ve XII. Yüzyılda Bizans Ekonomisi ve Ordu

Bizans İmparatorluğu orduları için oldukça önemli bir askeri kaynak olan thema sisteminin çökmesiyle birlikte XI. ve XII. yüzyıllarda Bizans ordusunun çehresi değişmeye başlamıştır. Orduda yerli askeri birlikler yerine paralı askerler ordunun asli unsuru olarak ortaya çıkmıştır (Schreiner, 1997, s. 82). Ayrıca bu dönemde yerel lordlar ve maiyetleri ile Bizans topraklarına askerlik hizmeti karşılığında iskân edilen çeşitli milletler de sıklıkla orduda kullanılmaya başlanmıştır (Haldon, 2003, s. 96). Ancak Komnenos hanedanlığı devrinde yapılan birtakım askeri ve mali reformlar sayesinde ordu iyileştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde yabancı paralı askerler yine ön planda olmasına rağmen yerli Bizans askerinin yetiştirilmesine de özen gösterilmiştir. Bu bağlamda hem piyade hem de süvari askerlerinin thema sisteminde olduğu gibi devletin nakdi desteği olmadan, yapılan tevcihlerle yetiştirileceği yeni "pronoia" sisteminin temelleri atılmıştır. Bu sistemde şahıslara yapılan gelir bağışları sayesinde Bizans ordusu için asker yetiştirilmesi ve bunların ihtiyaç duydukları teçhizatın sağlanması planlanmıştır (Haldon, 2008, s. 557-558). Ancak pronoia sisteminin detaylarından önce, bu dönemde Bizans İmparatorluğu'nun ekonomisi incelenmeli ve sistemin icadına sebep olan ortam anlaşılmalıdır. Nitekim devletin askeri gücü ekonomisi ile doğru orantılı şekilde gelişmiştir.

Bizans İmparatorluğu XI. yüzyılda özellikle doğu sınırlarında Selçuklular ile yaptığı savaşlar ve aldığı yenilgiler nedeniyle askeri ve ekonomik açıdan oldukça zor bir duruma

düşmüştür. Tüm bunlara ek olarak thema sisteminin çökmesiyle birlikte bozulan toprak sistemi nedeniyle de imparatorluk, onarılması zor bir mali kriz dönemine girmiştir. Bizans Tarihçisi Ioannes Scylitzae'nin *Synopsis Historiarum*'da aktardığına göre; bu dönemde girilen ekonomik dar boğaza karşı devletin hazineyi yeniden canlandırmak için arazilere gözünü dikmesi ve arazi temelli ordu sisteminin bozulmasını hızlandırması thema ordularının ömrünü kısaltan önemli bir etkidir (Scylitzae, 2010, s. 444). İktidarı elinde bulunduran Komnenos Hanedanlığı döneminde ekonomik sıkıntıları düzeltmek için çeşitli tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler kapsamında devlet arazilerinin satışı, para karşılığı askerlik hizmetinden muaf olma, askeri terhis sayılarının arttırılması, siyasi ve sivil aristokratlara unvan ve makam bağışlama gibi yöntemlere başvurulmuştur. Ancak sözde ekonomiyi düzeltmek için alınan bu tedbirler bir yandan imparatorluk ordusunun zayıflamasına ve yıpranmasına neden olurken bir yandan da imtiyazlar ve muafiyetler sebebiyle güçlenen bir kesim yaratarak devlet ve toplum düzeninin sarsılmasına neden olmuştur (Cameron, 2016, s. 104). Diğer yandan aynı yüzyılda Bizans sikkesi için birkaç kez taşıyış uygulanması ve Bizans nomisma (sikke) sınıfının normal değerinin çok altına düşürülmesi de devletin içinde bulunduğu ekonomik durumun ne kadar zayıf olduğunu göstermektedir. Ayrıca gücü oldukça artmış bulunan aristokrat kesimin halk üzerinde uyguladığı baskı ve ağır vergilendirme politikası sebebiyle toplumsal huzursuzluk ve mali kriz had safhaya ulaşmıştır. Ancak her ne kadar sorunlu bir mali yönetim duruşu sergilenmiş olsa da Bizans İmparatorluğu kendi köklerinde barındırdığı mülkler ve gelirler sayesinde kısmi olarak yenilenmiştir. Çünkü asıl sorun gelir kaynaklarında değil bu kaynakların nasıl yönetildiğindedir (Stathakopoulos, 2018, s. 166). Bu dönemde devlet işlerinden uzaklaşan siyasi kimselere ve hevesini yitiren askerlere çeşitli rütbe ve unvanlar, bağışlar, imtiyazlar ve muafiyetler tanınarak nakdi olarak doyurulamayan bu kişiler görevlerine döndürülmek istenmiştir. Mali problemleri ve nakit sorununu çözmek üzere yapılan bu uygulamaların en önemlisi ve araştırma konumuzun temelini oluşturan pronoia sistemi, “bir kimseye, özellikle askerlere ömrü boyunca faydalanmak ve karşılığında bazı askeri yükümlülükleri yerine getirmek şartıyla toprak ve bazı başka mali gelirlerin bağışlandığı” yeni bir asker-arazi temelli sistem olarak hayata geçirilmiştir (Rice, 1998, s. 143). Böylece XI. ve XII. yüzyılda mali-askeri problemlerle uğraşan ve nakit sorunu yaşayan Bizans İmparatorluğu, hazinenin bazı önemli gelirlerini şahıslara bırakmış (Laiou & Morisson, 2020, s. 177), çözümünü daha önce thema sisteminde olduğu gibi arazi-asker temelli bir sistem olan pronoia sisteminde bulmuştur.

Pronoia Sistemi

Eski Yunanca bir terim olan pronoia (πρόνοια), “önceden düşünme, öngörü” gibi anlamlara gelen pronoos (πρόνοος) teriminden türemiştir. Pro (πρό) yani “önce-öncü” anlamına gelen ek ile noos (νοος) (Çelgin, 2011, s. 450) yani “akıl-zihin-düşünce” anlamlarına gelen bir isimden oluşan pronoia “önceden görme veya algılama, öngörü, önceden düşünme, tahmin” ve teolojik anlamda “ilahî takdir” gibi anlamlara gelmektedir. Pronoia teriminin etimolojik geçmişinden ilk bakışta farklı bir anlam çıkarılıyor olsa da terimin “ödül-hediye-bakım ve ilgi” anlamlarına da geldiği ve arazi-asker temelli bir sistem bağlamında düşünüldüğünde “İmparatorluk mülklerinin hibe edildiği ve bu mülklerin bakımı” hususunun kastedildiği düşünülmektedir (Bartusis, 2012, s. 14).³

XI. yüzyılın başlarında yapılan pronoia hibeleri İmparatorların daha çok aile üyelerini, akrabalarını, çevresindekileri ve devlet memurlarını ödüllendirme yolu olarak kullandığı ve

³ Barker'a göre pronoia sözcüğünün ordu ve toprak sistemi anlamları dışında “imparatorun öngörüsü ya da tanrısal özeni” anlamı da vardır. bk. Barker, E. (1995). *Bizans toplumsal ve siyasal düşüncesi*. (M. Tunçay, Çev.). İmge Kitabevi, s. 112.

İmparatorluk otokrasisini geliştirmeyi hedeflediği yeni bir yöntem olarak ortaya çıkmıştır (Angold, 2008, s. 613). Ancak özellikle Malazgirt Savaşı sonrasında dağılan ve yıpranan Bizans ordusu, yerli ve yabancı unsurlara yapılan pronioia tevcihlerine ek olarak verilen vergi muafiyetleri sayesinde yenilenmiş ve İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu asker mevcudu özellikle Komnenoslar devrinde artmaya başlamıştır (Heath, 2014, s. 26). Bizans İmparatorluğu’nun XI. ve XII. yüzyılda yaşadığı mali kriz dönemi ve bunun sonucu olarak askeri yönden geçirmiş olduğu çalkantılı dönem, İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118)’un ihtiyaç duyduğu orduyu finanse etmek için bir çözüm bulmasını gerektirmiştir. İmparator yeni bir sistem yaratmak yerine elinde olan imkanları kullanma yoluna gitmiş ve böylece İmparatorluk mülklerini tevcih ederek karşılığında bir dizi askeri yükümlülük beklediği pronioia sisteminin doğuşunu sağlamıştır. Nitekim pronioia sisteminin asıl gelişimi arazi tevcihinin askerlik ile ilişkilendirilmesiyle gerçekleşmiştir. Önceleri ekseriyetle tanınan kimselere ve önemli kişilere verilen bu İmparatorluk hibelerinin sayısı, zaman içinde daha düşük statüdeki kişilere, kurumlara ve askerlere verildikçe artmıştır (Bartusis, 2012, s. 170).

İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde pronioia olarak verilecek İmparatorluk mülklerinin ve gelirlerinin, atlı Bizans askeri yetiştirilmesi için özellikle asker kökenli kimselere verilmesi gerektiğine karar verilmiş böylece pronioia sisteminin askeri karakteri artmıştır (Magdalino, 2008, s. 654-655). Nitekim 1144 veya 1159 yıllarına, İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) dönemine tarihlendirilen bir İmparatorluk emirnamesinde “taşınmaz mülklerin hediye olarak devredilmesinin senatodan veya askeri listeden” olanlara verilmesi gerektiği ve hibelerin bu kimselerle sınırlandırılması hususunda bir kayıt geçmektedir. Ancak bu emirname toplum içindeki ayrıcalıkları azaltmak veya daha fazla kimseye mülk tevcih etmek amacıyla İmparator II. Aleksios Komnenos (1180-1183) tarafından feshedilmiştir (Bartusis, 2012, s. 100). Fakat yine de Komnenoslar döneminde pronioia bağışları en çok askeri sınıftan kişilere yapılmış ve yerli Bizans askerine verilen önem artmıştır. Bizans İmparatorluğu’nun daha çok taşra ordularına mensup olarak sayabileceğimiz pronioia sahibi bir süvari askeri, tam zamanlı askerlik yapmasa dahi İmparatorluğun sefer için kendisine ihtiyaç duyduğu dönemlerde savaflara katılmıştır. Hatta kendi bölgesi dışındaki askerlere de finansal olarak destek olmuştur. Pronioia sahiplerinin yaklaşık olarak 30 ile 80 kişi arasında değişen kendisine bağlı bir maiyeti vardır. Her pronioia sahibi aynı askeri yükümlülüklerle sahip olmayıp mülkünden elde ettiği gelir nispetinde asker yetiştirmiştir. Diğerlerine kıyasla daha küçük mülklere sahip olan pronioia sahipleri bir ağır süvarinin yetiştirilmesi için gereken yüksek meblağları karşılayamayacağından daha çok hafif atlı veya piyade yetiştirebilmektedir (Heath, 2014, s. 29).

Pronioia bağışlarının mutlaka bir arazi olması gerekmiyordu. Sistem genellikle bir askere belirli bir mülkten, orada yaşayan köylüden, manastırlar ya da kiliseler gibi dini kurumlardan vergi toplama ve işletme haklarını devrediyordu (Herrin, 2010, s. 333-334). Tevcih edilen gelirin mülkiyet hakkı daima devlette kalıyor ve pronioia sahibine sınırlı süreyle, genellikle kişinin ömrü boyunca veriliyordu. Dahası İmparatorluk dilediği zaman yapılan pronioia bağışını geri alabiliyor veya başka birine tevcih edebiliyordu. Kişi ölünce mülk yeniden devlete dönüyordu (Norwich, 2013, s. 70). Bu sistemde bağış yapılan kişi sefer zamanlarında savaşmak veya kendisi yerine savaşacak askerler yetiştirmekle yükümlendiriliyordu. Ayrıca bu sistemin temelini pronioia sahibine tevcih edilen toprakta veya diğer gelir kaynaklarında çalışan ve devlete ödeyecekleri vergileri pronioia sahibine ödeyen köylüler diğer adıyla paroikler oluşturmaktaydı (Baskıcı, 2009, s. 139-140). Bizans İmparatorluğu’nda bir şahıs ya da kurumun elinde bulunan pronioia mülkleri ve paroiklere dair bilgiler, arazilerin sınırları ve büyüklüğü, vergilerin niteliği ve bu mülklerin sahipleri ile bunlara yüklenen sorumluluklar gibi önemli

detayların kaydedildiği arazi kayıt belgelerine ise praktikon (πρακτικόν) adı verilmekte idi (Bartusis, 1991a, s. 1711).

Pronoia sisteminin ilk uygulayıcılarının Makedonya ve Dukas hanedanlığı İmparatorları olduğu bilinmektedir. Ancak uzun süren sivil idareciler döneminin ardından başa gelen askeri asalet sınıfına mensup Komnenoslar hanedanlığı döneminde pronoia sistemi askeri bir karakter kazanmıştır. Bu dönemde pronoia bağışı yapılan kişilere askeri görevler yüklenmiş ve sahip oldukları arazinin büyüklüğüne göre maiyetleri de olmuştur. Öte yandan pronoia bağışları yalnızca kişilere değil manastır ve kilise gibi dini kurumlara da yapılmış ve bu kurumlardan da asker yetiştirmesi beklenmiştir. Pronoia sahipleri, kendilerine bağışlanan bölgede yaşayan köylünün de sahibi olmuş ve topraklar artık yarı-hür statüdeki bu köylüler yani paroikler tarafından işlenmiş ve devlete ödenecek vergiler de yine pronoia sahipleri tarafından tahsil edilmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 343-344). Köprülü'ye göre pronoia sahipleri toplanacak vergilerin miktarı üzerinde karar veremez veya yeni vergiler uyduramazdı. Pronoia sahipleri her ne kadar kendilerine bağışlanan mülkler üzerinde çeşitli mali ve hukuki haklara sahip olsalar da sonunda mülkün sahibi devletti ve pronoia maliklerinin ellerinde tuttukları mülkün gelirine göre kendileri dışında belirli sayıda asker yetiştirmeleri ve teçhizatlandırmaları gerekiyordu. Dahası pronoia maliklerinin aldıkları mülkün topraklarında yaşaması ve bölgeyle ilgilenmesi zorunluydu (Köprülü, 1999, s. 94-95).⁴

Pronoia sisteminin önemli unsurlarından biri olan köylülerin yani paroikoilerin bazı kaynaklarda “geçici olarak bir yerde ikamet eden” veya “yakın zamanda bir bölgeye yerleşmiş” olan kişileri ima ettiği bilinmektedir. Bu bilgiden hareketle paroikoiler büyük toprak sahiplerinin topraklarında çalışan yerleşimciler ve kiracı çiftçilerdir. Nitekim zaman içinde paroikoilerin sayısı artmış ve bu sayı özgür Bizans köylüsünün sayısını dahi geçmiştir (Bartusis, 1991b, s. 1589-1590). Pronoia bağışı yapılan kişilerin topraklarında sadece ekip biçme hakkı olan ve kazandıklarından vergi veren yarı-hür köylülerin de paroik statüsünde oldukları bilinmektedir (Bamyacı & Güçlüay, 2019, s. 114). Pronoia bağışı yapılan bir kimseye, tevcih edilen araziyle birlikte bu topraklarda yaşayan köylüler de tahsis edilmiş ve pronoia sahipleri hem bölgede toplanacak vergileri tahsil etmiş hem de bu köylülerin mali ve hukuki efendisi haline gelmiştir. Bu ortam zaman içinde özgür Bizans köylü sınıfının çok azalmasına, oldukça güçlü bir aristokrasi sınıfının ortaya çıkmasına ve erken feodalizm olgusunun başlangıcına sebep olmuştur (Baskıcı, 2009, s. 141-142). Ancak arazi temelli askeri sistemlerin bozulması feodalizm ile bağdaştırılsa da aslında Bizans İmparatorluğu'nda batılı anlamdaki akla gelen feodal düzen tam olarak var olmamıştır. Çünkü Bizans Devleti'nin araziler ve aristokratlar üzerindeki kontrolü XI. yüzyıla kadar sürekli olmuştur (Cameron, 2016, s. 106). Fakat Ostrogorsky'e göre pronoia sistemi ile Batı Feodalizmi arasındaki fark çok geçirgendir. Nitekim pronoia sahipleri güçlendikçe devlet içindeki ortam, feodalizmi daha çok çağrıştırmaya hale gelmiş ve hatta pronoia sahipleri feodal şövalyelere benzetilmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 392).

Önceleri hem mülk sahibi köylüler hem de kiracı çiftçiler üretim yaparak elde ettikleri gelirden bir Romalı olarak üstlerine düşen vergiyi devlete ödemiştir ancak pronoia sistemiyle birlikte bu vergiler artık askerlere ödenmiştir. Halk artık devlet yerine pronoia sahiplerine borçlandığından işler yolunda gitmediğinde topraklar sanki düşman toprakları gibi harap edilmiştir. Özgür köylü artık toprağa bağlı yarı-hür bir köylü statüsüne düşmüş ve pronoia sahipleri vergileri tahsil ederken acımasız davranmıştır. Dahası pronoia malikleri sahip olduğu topraklar üzerindeki köylünün efendisi olduklarından bazen emri altındaki paroikleri başka pronoia sahiplerine göndererek onları ailelerinden ayırmıştır (Bartusis, 2012, s. 90). Sonuç

⁴ Pronoia, thema ve tımar sistemleri arasındaki ilişki hakkında bk. Köprülü, 1999; Öztürk, 2012, s. 157-208; Başar, 2023, s. 14-23.

olarak XI. ve XII. yüzyılda oldukça artan ve yaygınlaşan pronioia bağışları; pronioia malikleri, paroikler ve devlet arasında yeni tartışmalara açık bir üçgen yaratmıştır.

Pronioia Bağışları

İmparatorluk mülklerinin bazı yükümlülükler karşılığında birtakım kimselere verilmesi anlamına gelen pronioia bağışlarının ilk örnekleri Makedonya ve Dukas İmparatorları döneminde görülmüştür. Ancak bu dönemde yapılan bağışlar askeri karakterde olmayıp daha çok akrabalara ve siyaset adamlarına verilmiştir. Pronioia bağışları XI. yüzyılda, Komnenoslar hanedanlığı devrinde daha çok askerlere yapılmış ve sistem arazi-asker temelinde gelişmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 343). Bizans tarihi ana kaynaklarımızdan Ioannes Zonaras’a göre ilk pronioia sahibi XI. yüzyılda, “Başkan ve Esvapçıbaşı (provestiaros ve parakoimomenos) rütbelerine sahip Konstantinos Leikhoudes” adlı yüksek makamlı bir memur ve patrik olan bir devlet adamıdır. Leikhoudes’e İmparator IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) tarafından “Manganalılar Sementinin Görüp Gözeticiliği” makamı, Mangana (bugün Topkapı Sarayı civarı, İstanbul) sementinin pronioiası verilmiştir (Zonaras, 2008, s. 112). Burada kaydedilen “görüp gözetme” ifadesi pronioia teriminin ilgi ve bakım anlamlarını kastetmektedir.

Pronioia sisteminin askeri bir karakter kazandığı XI. yüzyılda ve sistemin yaygınlaştığı XII. yüzyılda yapılan pronioia bağışlarını incelediğimizde karşımıza ilk olarak VII. Mikhail Dukas (1071-1078) döneminde doğu scholae domestikosu olarak görev yapan Andronikos Dukas çıkmaktadır. Bartusis’e göre İmparator 1073 yılında Andronikos’a bir Anadolu köyü olan Miletos (Milet/Aydın) civarındaki İmparatorluk mülklerinden pronioia bağışında ve vergi muafiyetinde bulunmuştur (Bartusis, 2012, s. 123).

İmparatorluk bazı kimselere pronioia bağışı yerine yalnızca paroik bağışında bulunarak gelir dağılımının daha dengeli olmasını sağlamıştır. Pronioia ve paroik bağışları her ne kadar işletme ve gelir elde etme hakkı bağışlanan kişide olsa da İmparatorluğun mülküdür ve tüm haklar İmparatorluğa aittir. Bu sebeple bir pronioia mülkü verildiği kişinin ölümüyle veya devletin geçerli sebepleriyle eski sahibinden alınarak başka birine devredilebilirdi. İmparator III. Nikephoros Botaneiates (1078-1081) dönemine tarihlendirilen bir dizi pronioia ve paroik bağışlarında bu durum net bir biçimde gözlemlenmektedir. İmparator III. Nikephoros, Othon ve Leo Vaasprakanites adında iki kişiye Selanik civarından bir pronioia bağışlamıştır. Ancak bu mülk daha sonra tüm tarımsal ürünler, hayvanlar ve araziyi işleyen paroiklerle birlikte General Leo Kephalas’a devredilmiştir. Dahası İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde de generallik rütbesini koruyan Kephalas’a 1086 yılında Moglena civarındaki Chostianes köyü içindeki köylülerle birlikte verilmiştir. Ayrıca I. Aleksios Komnenos (1081-1118)’un başka bir Generali Gregory Pakourianos’a ise İmparatorluk mülklerinden oluşturulmuş pronioia hibelerine ek olarak paroikoi bağışı yapılmıştır (Bartusis, 2012, s. 86-87).

İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) İmparatorluğun içinde bulunduğu mali ve askeri sorunları çözmek amacıyla pronioia bağışlarını etkin bir şekilde kullanmıştır. Ancak bu bağışları ilk olarak yakın çevresine ve akrabalarına yapmıştır. Örneğin I. Aleksios tahta çıktıktan hemen sonra kardeşinin kocası olan Nikephoros Melissenos taht iddaasında bulunarak isyan etmiş ve kargaşa ortamı yaratmıştır. Bunun üzerine onunla yapılan antlaşma gereğince Selanik kendisine bırakılmıştır. İmparator I. Aleksios’un kızı Anna Komnena bunu şu şekilde ifade etmiştir; “*Kaisar sanıyla onurlandırılacaktı ve taç-bağı sarınacak, alkışlanacak, bu san’a bağlı olan tüm ayrıcalıklardan yararlanacaktı; üstelik en büyük kentlerden Selanik ona bırakılacaktı*” (Komnena, 1996, s. 81-83). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Selanik’in vergi gelirleri de Nikephoros Melissenos’a bağışlanmıştır. Daha sonra İmparator I. Aleksios 1084 yılın da kardeşi Adrian Komnenos’a Kassandra (Halkidiki/Yunanistan, Orta Makedonya)

yarımadasının gelirlerini de bağışlayarak pronoia sistemini akrabalarına ve ailesine hediye ve hibe unsuru olarak kullanmaya devam etmiştir (Bartusis, 2012, s. 132-134).

İmparator II. İoannes Komnenos (1118-43) döneminde ise 1136 yılına tarihlendirilen bir typikon (manastır kaydı) (M.J. & Talbot, 1991, s. 1391-1392), Pantokrator Manastırı'ndan (günümüz Zeyrek Camii) bir pronoianın Synadenos isimli birine verildiğini aktarılmaktadır. Aynı kayıtlardan bu pronoianın kişiye ömrü boyunca verildiği ve onun ölümüyle mülkün tekrar İmparatorluğa devredildiği görülmektedir. İmparatorluk ise kendisine geri dönen bu mülkü Pantokrator Manastırı'na devretmiş ve böylece bu bağış manastır kayıtlarına girmiştir (Bartusis, 2012, s. 36, 41).

Bartusis tarafından aktarılan pronoia bağışları arasında Makedonya'da, Moglena bölgesinde konuşlandırılmış Kuman askerlerine yapılan paroikoi ve pronoia bağışları ilgi çekicidir. I. Manuel Komnenos'un ordu komutanı ve akrabası Andronikos Vatatzes'in Lavra Manastırı için 1181 yılına tarihlendirilmiş praktikonunda belirli paroiklerin Moglena Kumanlarına bağışlandığı ve Kuman askerlerinin bu bağışlardan faydalandığı belirtilmektedir. Göçebe bir Türk topluluğu olan Kumanlar, Bizans üzerine özellikle XI. yüzyıldan sonra sürekli seferler yapmıştır. Bizans'a yaptıkları bu akınlarda esir düşen Kumanların çoğu orduya alınmış ve praktikonda belirtildiği gibi Makedonya civarına konuşlandırılmışlardır. Sonuç olarak Kuman askerlerine nakit maaş ödemek yerine askeri hizmet karşılığı paroik ve pronoia bağışı yapılmıştır (Bartusis, 2012, s. 50-54). Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Komnenoslar devrinde pronoia bağışlarının yabancılara da verilmeye başlandığı ve böylece hem askerlikte uzman kişilerin orduya katılmalarının sağlandığı hem de devletin nakit ödeme derdinden kurtularak orduya asker kazandırdığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Son olarak Angeloslar Hanedanlığı döneminde yapılan pronoia bağışları örneklerini incelediğimizde; Girit dükü Konstantin Dukas, imparatorlardan aldığı emirle 1180-1190'lı yıllarda pronoia bağışlarının kaydedildiği bir belge düzenlemiştir. Bu belgeye göre Girit'teki bazı kişilere ve Skordiles ailesine pronoia bağışları yapılmıştır. İmparator II. Isaakios Angelos (1185-1195) döneminde ise imparatorun kardeşi Alexios Angelos'a Konstantinopolis'te deniz kıyısındaki imparatorluk sarayı olan Bukoleon sarayı ile buradaki limanın işletme hakları devredilmiştir. II. Isaakios'tan sonra başa gelen İmparator III. Alexios Angelos (1195-1203) döneminde de yine aile üyeleri ve başka kimselere mülkler verildiği bilinmektedir. Latin istilası öncesi dönemin son İmparatoru IV. Alexios Angelos (1203-1204) ise Haçlıların lideri Montferrat Markisi I. Boniface'ye verdiği hibeleri, İmparator'un I. Boniface ile imzaladığı antlaşmadan öğrenmekteyiz. Nitekim antlaşmaya göre Boniface'nin kendisine daha önce verilen Girit ve Selanik üzerindeki haklarından vazgeçtiği görülmektedir (Bartusis, 2012, s. 168-169).⁵

Pronoia Sisteminin Bizans İmparatorluğu'na Etkileri

Bizans İmparatorluğu'nun Malazgirt Savaşı sonrasında yaşadığı mali sorunlar devletin birçok kurumunda sıkıntılar yaşanmasına sebep olmuştur. Devlet adamlarına, memurlara ve askerlere ödenmesi gereken maaşlar ödenememiştir ve bu sebeple devlet hem siyasi hem de askeri manada güç kaybetmiştir. Bu bağlamda İmparatorlar devleti kurtarmak ve hakimiyetlerini sağlamlaştırmak amacıyla çözüm arayışlarına girmişlerdir. Nitekim ilk olarak XI. yüzyılda yapıldığı bilinen pronoia bağışlarıyla tam da İmparatorluğun çaresizliğine çözüm

⁵ Marki Boniface'nin elinde bulunan mülkler ve İmparator IV. Alexios Angelos (1203-1204) ile yaptığı sözleşme hakkında bk. Koçuk, İ. (2021). Selânik Haçlı Krallığı'nın kuruluşu (1204). *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (37), 79-98. <https://doi.org/10.26650/gaad.843708>

olacak bir sistem yaratılmıştır. İmparatorların saltanatlarını korumak ve yanlarına insan toplamak amacıyla önce yakın çevrelerine ve akrabalarına bağışladığı mülkler zaman içinde memurlara ve askerlere de verilmeye başlanmıştır. Doğrudan devlet gelirleri ve genellikle toprakların verildiği bu sistemde bağış alan kimse bazı muafiyetler, imtiyazlar ve en önemlisi vergi tahsildarlığı yapacağı bir alan kazanmıştır. İmparatorluğun nakit eksikliği çektiği bu dönemde pronioa sistemi rahat bir nefes alınmasını sağlamıştır. Ayrıca pronioa bağışları sayesinde hem kişiler ödüllendirilmiş hem de İmparatorluk bu kişiler için ödemek zorunda olduğu nakit külfetinden kurtulmuştur. Dahası imparatorluk mülklerinden alınacak vergilerin toplanması ve askerlere maaş ödenmesi sorumluluğu da ortadan kalkmıştır. Yapılan pronioa bağışlarının kaydedildiği belgeler ve detaylı listeler yani praktikon ve typikonlar sayesinde ise İmparatorluk mülkleri üzerinde sıkı bir bilgi ve denetim ağı kurulmuştur (Cameron, 2016, s. 105). Bizans İmparatorluğu pronioa sistemiyle kısa vadede yaşadığı askeri ve ekonomik sorunlara çözüm bulmuş gibi görünsede uzun vadede bu sistemin dezavantajlarını daha baskın bir şekilde hissetmiştir. Pronioa sahipleri zaman içinde mülklerini genişleterek daha fazla muafiyete ve imtiyaza sahip olmuşlardır. Pronioa malikleri toprağa bağlı köylülerin yani paroiklerin sayısını da arttırmış ve halkın sefaleti arttıkça kendileri daha zengin bir hayat sürmüşlerdir. Küçük toprak sahipleri hem mülkünü hem de iş gücünü büyük arazi sahiplerine kaptırmış ve devletin vergi gelirleri günden güne azalmıştır. Ayrıca pronioa bağışları kapsamında bağışlanan mülklerin satılması ve miras bırakılması başlangıçta yasaklanmış olsa da XIII. yüzyılda bu yaklaşımın artmasıyla sistem amacı dışına çıkmaya başlamıştır (Baştav, 2021, s. 272). Şimdiye kadar bağışlanan toprak imparatorluk mülkü iken artık büyük arazi sahiplerinin mülkü olmaya başlamıştır.

Pronioa sistemi başlangıçta askerlerine ödeme yapmakta zorlanan devlet için yeni bir çözüm yolu olmuş ve çok faydaları görülmüştür. Ancak daha sonraki dönemlerde sistem devlet aleyhine işlemiştir. Pronioa bağışları sayesinde askerlik yeniden gözde bir meslek haline gelmiş ve orduya girmek için başvuranların sayısında büyük bir artış olmuştur. İmparatorluğa bir miktar bağışta bulunan hemen herkes imparatorluk mülklerine ve üzerinde yaşayan vergi mükelleflerine sahip olmuştur. Bu kimseler hem işgücü hem de vergi kaynağı olarak pronioa sahiplerinin adeta kölesi haline getirilmiş ve bir Roma savaşçısı bazen askerlikten bihaber bir yabancıya ödeme yapmak zorunda kalmıştır. Bu husus bazı askerlerin ordudan uzaklaşmasına sebep olmuş ve askerlerin sayısı artsa da askeri gücün sabit kalmasına neden olmuştur (Mango, 2021, s. 61-62). Bağışlanan pronioa mülkleri sebebiyle eskiden olduğundan daha zengin bir hale gelen Bizans askerleri ve komutanları, savaşçı kimliklerini yavaş yavaş kaybetmeye başlamış ve çarpışma cesaretlerini de yitirmişlerdir. Askerler artık nasıl daha fazla kazanabileceğinin derdine düşmüş ve askerlik mesleğini isteksiz bir şekilde yapmaya başlamışlardır. Öte yandan pronioa ve paroik bağışlarının arttığı bu dönemde geleneksel askere alma süreçlerinin es geçilmesi ve acele edilmesi sebebiyle ordu mevcudu artsa da askerlerin kalitesi düşmüştür. Askerlerin ekonomik kaygıları azaldığından savaşmak için gereken moral, disiplin ve istekleri azalmıştır. Düşük kalitede askerlerin orduya alınmasına bir tepki olarak usta savaşçılar ordudan uzaklaşmıştır. Çünkü önceleri İmparatorluk bağışlarından, daha çok usta savaşçılar, yüksek rütbeli komutanlar ve seçkin birlikler faydalanırken İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde bağışların yaygınlaşmasıyla düşük statüdeki askerlere de bağışlar yapılmış ve seçkin askerlerin diğerlerinden pek farkının kalmaması sebebiyle bunlar ordudan uzaklaşmıştır. I. Manuel'in pronioa bağışlarını daha çok askerler arasında yaygınlaştırmasının ana nedeni asker yetiştirerek ordu mevcudunu büyütme ve askeri gücü arttırmak olsa da sistem tam olarak beklenen faydayı sağlayamamıştır. Ayrıca vergi tahsildarlığı yapan pronioa ve paroik sahiplerinin kişisel çıkarları amacıyla göttükleri acımasız vergi tahsili politikaları, vergi mükelleflerinin devlete düşmanlık beslemesine sebep olmuştur.

Öte yandan asker ile devlet arasında artık düzenli bir maaş ödeme periyodu ortadan kalkmıştır. Bu sebeple ve hibelerin şahıslara ömür boyunca verilmesiyle devlet gelirlerinin uzun süre tek şahısta kalması sonucu ortaya çıkmıştır. Mülklerin uzun vadeli bağıışı İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu zamanlarda asker alma veya asker çıkarma yetkilerini ve devletin ordu yönetimini kısıtlamıştır (Bartusis, 2012, s. 94-95).

Orduyu yeniden tesis etme amacıyla kullanılan pronoia sisteminde bağış yapılan kimseler askeri yükümlülükleri olmasına rağmen bağışların liyakatsizce yapılması sonucunda askeri hizmetten ziyade belirli sayıda asker sayısına ulaşma ve elinde tutma yoluna gitmişlerdir. Ancak pronoia sahipleri bir asker grubu oluşturmaktan çoğu zaman uzaklaşmış veya yetiştirilen bu askerlerin toplanması, eğitilmesi ve hizmete alınması çoğu zaman zor olmuştur. Nitekim bu askerlerin devlete karşı bölgesel isyanlara karışması da daha olasıdır (Dietrich, 2009, s. 29-30). Görüldüğü üzere kısa vadeli faydalarına rağmen pronoia sistemiyle birlikte devlet hazinesine ulaşacak büyük miktarda vergi geliri yitirilmiş ve belki de bu para akışından sağlanabilecek daha fazla ve daha kaliteli asker mevcudundan da mahrum kalınması gibi başka onarılması güç olumsuz etkiler de ortaya çıkmıştır (Heath, 2014, s. 29).

Pronoia Sisteminin Çöküşü

XIII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu tahtına yerleşen Paleologoslar ve onların ilk İmparatoru VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) döneminde aristokrasi sınıfı büyük bir zafer elde etmiştir. Bu dönemde büyük arazi sahipleri ve pronoia maliklerinin gücü had safhaya ulaşmıştır. Pronoia sisteminin olumsuz sonuçları sebebiyle birkaç yüzyıl içinde devlet hem mali hem de askeri yönden güç kaybetmiştir. XIII. yüzyılda Bizans'ın düşmanlarıyla olan hesaplaşmalarında yalnızca büyük arazi sahipleri ayakta kalmayı başarabilmiştir. Devletin içinde bulunduğu zor durumun farkında olan İmparator VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) ise yüksek aristokrat sınıfı kendisine yakınlaştırmak ve safına çekebilmek amacıyla pronoia maliklerine, mülklerini miras bırakabilme hakkını tanımıştır. Ancak bu şekilde pronoia mülkleri babadan oğula geçmeye başlasa da mülklerin satılması yasağı devam etmiş ve sistemin getirdiği yükümlülükler aynı şekilde kalmıştır. Yine de sahip oldukları mülklerin artık tam sahibi haline gelen pronoia sahipleri, hizmetlerden ve askeri yükümlülüklerden kaçınır hale gelmiştir. Bu sebeple devletin askeri gücü çok azalmış ve Bizans ordusu eskiden olduğundan daha çok yabancı ücretli askerlerden oluşturulmuş bu da devlete muazzam bir mali yük getirmiştir (Ostrogorsky, 2019, s. 444-445).

Pronoia sisteminin şüphesiz en önemli özelliği olan hibenin miras olarak bırakılamaması kuralının çiğnenmesiyle pronoia kurumunun bozulması ve sistemin son bulması hızlandırılmıştır. İmparator VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) döneminde gelenek haline getirilen pronoia bağışları artık miras bırakılabilmektedir. Böylece pronoia malikleri hiçbir hizmet vermeden uzun yıllar vergi toplayıp zenginliklerini arttırırken Bizans İmparatorluğu bir zamanlar kendi mülkleri olan gelirlerden mahrum kalmıştır (Herrin, 2010, s. 333-334). Miras bırakılma usulü sebebiyle bir kez birine bağışlanan pronoia mülkü artık o kişiden geri alınamamış ve devlete bağlılıktan kurtulan şahıslar hem görevlerini hem de askeri yükümlülüklerini yapmaktan kaçınmıştır. XIII. yüzyılda pronoia sahipleri ellerinde bulunan vergi muafiyetleri, imtiyazlar ve şimdi de bu varlıkları miras bırakabilmeleri gibi haklarla güçlerini oldukça arttırmış bu da devletin hem mali hem de askeri gücünün zayıflamasına neden olmuştur (Rice, 1998, s. 143). Dolayısıyla pronoia sistemi, askerleri finanse etmek için kullanılmaya başlandığı XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar geçen sürede tam verimli bir sistem olmaktan uzak kalmış ve sistemden arzulanan verim alınamamıştır (Haldon, 2003, s. 126).

Bizans İmparatorluğu XIII. ve XIV. yüzyılda sınırlarının sürekli tehdit edildiği ve iç isyanların görüldüğü karmaşık bir dönem yaşamıştır. Bu nedenle aristokrat sınıfın desteğini

kazanmak, askeri gücü arttırmak ve güçlü şahısları İmparatorluk safına çekmek amacıyla pronioa bağışları miras bırakılabilir hale getirmeye başlamıştır. Böylece hem bozulmaya başlayan pronioa sistemini kurtarmak hem de bozuk askeri ve sosyal düzeni iyileştirmek amaçlanmıştır. Ancak İmparatorluğun sonuna kadar gittikçe azalarak kullanılan pronioa sistemi muhtemelen XIV. yüzyılda kaybolmaya başlamış ve sistem böylece son bulmuştur (Heath, 2014, s. 29).

Sonuç

Makedonya ve Dukas Hanedanlıkları döneminde uygulanmaya başlanan pronioa sisteminin tam gelişimi Komnenoslar hanedanlığı devrinde gerçekleşmiştir. İmparator I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde Bizans İmparatorluğu içerisinde mali ve askeri bir kriz söz konusuydu ve birbiriyle doğru orantılı giden bu sorunların çözümü pronioa sisteminde bulundu. Bu sisteme göre belirli imparatorluk mülkleri, bu mülklerin gelirleri ve bu mülkler üzerinde hayatını sürdüren köylülerden vergi toplama hakları bir şahısa, kiliselere veya manastırlara bırakıldı. Pronioa sistemi önceleri İmparatorların yakın çevresi ve akrabalarına verilen ve onların saltanatlarını diri tutma gayesine hizmet veren bir sistem olarak işlemiştir. Ancak özellikle İmparator I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde pronioa bağışlarının daha çok askerlere yapılması ve sistemin askeri bir karakter kazanması sağlanmıştır. Buna göre yüksek rütbeli bir memur veya askeri komutana verilen pronioa ve bu mülk üzerinde yaşayan yerli halk pronioa malikine bağışlanmıştır. Arazi üzerinde yaşayan ve geçimini buradan sağlayan köylüler artık devlete ödemesi gereken vergileri pronioa sahiplerine ödemeye başlamıştır. Pronioa sahibine mülkle birlikte devredilen bu kimseler üzerinde mali ve hatta hukuki haklar elde eden pronioa sahipleri adeta köylülerin efendisi haline gelmiş ve bu sistemde çalışan yarı-hür köylüler, özgür Bizans köylüsünden ayrılarak paroikoi adı verilen toprağa bağlı kiracı çiftçiler haline gelmiştir. Pronioa bağışı alan kimseler Bizans ordusu için ellerinde tuttıkları mülk nispetinde asker yetiştirmekle yükümlü kılınmışlardır. Bağışlanan mülkler üzerindeki tam hak sahibi hala devlettir ve devlet gerekli gördüğü halde bir pronioayı şahsın elinden alarak bir başkasına devredebilmiştir. Ayrıca pronioa maliklerinin ölümü sonucunda mülkün hakları yeniden İmparatorluğa dönmüştür.

Bu sistem ile mali sorunlar yaşayan ve askerlerine maaş ödeme sıkıntısı çeken İmparatorluk, rahat bir nefes alma imkânı bulmuştur. Ayrıca devlet vergi toplama ve düzenli maaş ödeme külfetinden kurtulmuştur. Bu sistemle birlikte bağışlanan pronioa mülklerinin kayıtları düzenli şekilde yapılmış ve Bizans İmparatorluğu, mülklerinin denetimini kolaylıkla sağlayabilmiştir. Devletin ordu mevcudu artmış ve vergi gelirleri azalsa da hazine nakit paranın varlığı sürekli kılınmıştır. XI. yüzyılda gelişimini tamamlayan pronioa sistemi kapsamında yapılan bağışlar zaman içinde çok artmış ve artık bağış yapılacak kimsenin statüsüne bakılmaksızın biraz gücü olan herkese pronioa ve paroikoi bağışı yapılmıştır. Bizans ordusunun mevcudu bu dönemde oldukça artmış ancak ordunun niteliği tartışılır hale gelmiştir. Nitekim askere alma süreçlerinde dikkat edilmesi gereken unsurlar es geçilmiş ve askerlik yalnızca iyi kazanç sağlayan gözde bir meslek haline gelmiştir. Öte yandan düşük statüdeki şahıslara, yabancılara ve İmparatorluğa bir miktar bağışta bulunan hemen herkese pronioa veya paroikoi verilmesine tepki olarak başarılı komutanlar ve usta askerler ordudan uzaklaşmıştır. Ordu mevcudunun artmasıyla asker yetiştirilmesi ve Bizans ordusuna katkı sağlanması gerekirken zaman içinde ellerindeki pronioa mülkleri ile paroiklerin sayısını arttıran ve böylece çok zenginleşerek güçlenen yeni bir zengin aristokrasi sınıfı oluşmuştur. Maddi anlamda kaygıları bulunmayan askerler için artık savaşa katılmanın bir manası kalmamıştır. Böylece XII. yüzyılda yaygınlaşan pronioa sistemi zaman içinde asıl amacının dışına çıkarak devletin zenginlerin gücüne güç katmak için kullandığı bir sistem haline gelmiştir.

XIII. yüzyıla gelindiğinde kullanımı kısıtlanmak istenen sistem tam tersine daha da yaygınlaşmış ve bu yüzyılda başa gelen Paleologos Hanedanlığı döneminde pronoia malikleri gücünün zirvesine ulaşmıştır. Nitekim hanedanlığın ilk İmparatoru VIII. Mikhael Paleologos (1259-1282) döneminde devletin çok azalmış bulunan askeri gücünün yeniden tesis edilmesi amaçlanarak pronoia sisteminin en önemli özelliği olan şahıslara ömrü boyunca ve kısıtlı haklarla bırakılması unsurları değiştirilerek pronoia mülkleri bu dönemde miras bırakılabilir hale gelmiştir. Artık bir şahsa verilen pronoia geri alınamamış ve büyük arazi sahipliği gelişerek halk üzerinde büyük baskı yaratmıştır. Toplumsal sınıflar arasındaki fark açılmış ve zenginler güçlenirken köylüler ve küçük arazi sahipleri daha kötü bir hale gelmiştir. Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu'nun mali ve askeri hedeflerle uygulamaya başladığı pronoia sistemi birkaç yüzyıl içinde amacını yerine getiremez olmuş ve bozulmaya yüz tutmuştur.

Kaynakça

- Akderin, F. (2018). Dux. İçinde *Latince-Türkçe Türkçe-Latince sözlük*. (s. 175). İstanbul: Say Yayınları.
- Şenocak, M. B. (2020). Dux. İçinde *Resimli Latince-Türkçe askeri terimler sözlüğü*. (s. 53). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Angold, M. (2008). The middle empire c. 700-1204: belle époque or crisis? (1025–1118). Jonathan Shepard (Ed.), *The Cambridge history of the Byzantine Empire c.500-1492* (pp. 583-626). Cambridge University Press.
- Anna Komnena. (1996). *Alexiad*. (B. Umar, Çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Attaleiates, Mikhael. (2008). *Tarih*. (B. Umar, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bamyacı, M. E., & Güçlüay, S. (2019). Erken Ortaçağ'da Bizans İmparatorluğu'nun toprak sistemi ve ekonomiye etkisi. *Journal of Turkish Studies*, 14(1), 111-120. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.14289>
- Bamyacı, M. E., & Güçlüay, S. (2020). Makedonyalılar Hanedanlığı'nın II. döneminde (1025-1056) Bizans İmparatorluğu'nda yaşanan genel siyasi ve ekonomik gelişmeler. *Firat University Journal of Social Sciences*, 30(2), 475-489. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.741100>
- Barker, E. (1995). *Bizans toplumsal ve siyasal düşüncüsü*. (M. Tunçay, Çev.). İmge Kitabevi, s. 112.
- Bartusis, M. C. (2012). *Land and privilege in Byzantium: the institution of pronoia*. Cambridge University Press.
- Bartusis, M.C. (1991a). Praktikon. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, p. 1711). Oxford University Pres.
- Bartusis, M.C. (1991b). Paroikos. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, pp. 1589-1590). Oxford University Pres.
- Baskıcı, M. M. (2009). *Bizans döneminde Anadolu iktisadi ve sosyal yapı (900-1261)*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Başar, T. (2023). Pronoia sistemi ve tarihsel seyri. *The Legends Journal of European History Studies*, 4, 14-23. <http://dx.doi.org/10.29228/legends.71376>
- Baştav, Ş. (2021). *Bizans tarihi kuruluşundan yıkılışına kadar*. Bilge Kültür Sanat.

-
- Brooks, E. W. (1901). Arabic lists of the Byzantine themes. *The Journal Of Hellenic Studies, The Society For The Promotion Of Hellenic Studies*, 21, 67-77.
- C., A.J. (1991). Dynatoi. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. I, pp. 667-668). Oxford University Pres.
- Cameron, A. (2016). *Bizanslılar*. (Ö. Akpınar, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cheynet, J. C. (2019). *Bizans tarihi*. (İ. Yerguz, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Constantino Porfirogenito. (1952). *De Thematribus*. A. Pertusi (Ed). Città del Vaticano.
- Çelgin, G. (2011). vooç. İçinde *Eski Yunanca-Türkçe sözlük*. (s. 450). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dawson, T. (2011). *Bizans piyadesi, Doğu Roma İmparatorluğu 900-1204*. (G. Ergin, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Decker, M.J. (2016). *Bizans savaş sanatı*. (A. T. Büyükonat, Çev.). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Demirkent, I. (1998). “Herakleios”. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 17, s. 210-215). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. 210-215.
- Dietrich, Richard C. (2009). *Digenes Akrites günümüze ulaşan tek Bizans destanı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gregory, T.E. (2018). *Bizans tarihi*. (E. Ermert, Çev.). İstanbul: YKY.
- Güçlüay, S. (2013). Bizans İmparatorluğu’nda toprak sistemi içerisinde themalar IV-VII. yüzyıllar. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 63-89.
- Güneş, C. (2021). *Bizans Anadolu’sunda askeri ve idari bir sistem: thema sistemi (VII.yüzyıldan XI.yüzyıla kadar)*. Ankara: TTK.
- Haldon, J. (2003). *Warfare, state and society in the Byzantine world 565-1204*. UCL Press.
- Haldon, J. (2008). Institutions and relationship: the army. Jeffreys Elizabeth & Haldon John & Cormack Robin (Ed.), *The Oxford handbook of Byzantine studies* (pp. 554-561). Oxford University Pres.
- Heath, I. (2014). *Bizans orduları 900-1461*. (B. Bayrı, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Herrin, J. (2010). *Bizans bir Ortaçağ İmparatorluğunun şaşırtıcı yaşamı*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ioannes Zonaras. (2008). *Tarihlerin özeti*. (B. Umar, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ioannis Scylitzae. (2010). *Synopsis Historiarum (a synopsis of Byzantine history 811–1057)*. (John Wortley, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- İbn Hurdâzbih. (1889). *Kitâbü’l-mesâlik ve’l-memâlik*. M. J. Goeje (Ed.). Leiden: Brill.
- İbnü’l-Fakih. (1885). *Muhtasar Kitâbü’l-Buldân*. M. J. de Goeje (nşr.). Leiden.
- Kaplan, M. (2001). *Bizans’ın altınları*. (İ. Batur, Çev.). İstanbul: YKY.
- Kazhdan, A. (1991a). Theme. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, pp. 2034-2035). Oxford University Pres.
-

-
- Kazhdan, A. (1991b). Doux. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. I, p. 659). Oxford University Pres.
- Kazhdan, A. (1991c). Katepano. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. II, p. 1115). Oxford University Pres.
- Koçuk, İ. (2021). Selânik haçlı krallığı'nın kuruluşu (1204). *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (37), 79-98. <https://doi.org/10.26650/gaad.843708>
- Köprülü, M. F. (1999). *Some observations on the influence of Byzantine institutions on Ottoman institutions*. (G. Leiser, Trans.). Ankara: TTK.
- Laiou, A. E. & Morrisson, C. (2020). *Bizans ekonomisi*. (B. Bayram, Çev.). Runik Kitap.
- Magdalino, P. (2008). The middle empire c. 700-1204: the Empire of the Komnenoi (1118-1204). Jonathan Shepard (Ed.), *The Cambridge History of the Byzantine Empire c.500-1492* (pp. 627-663). Cambridge University Pres.
- Mango, C. (2021). *Bizans yeni Roma İmparatorluğu*. (G. Çağalı Güven, Çev.). İstanbul: YKY.
- McGeer, E. (1991). Stratiotes. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. III, pp. 1965-1966). Oxford University Pres.
- Mesûdî. (1938). *et-Tenbih ve 'l-işrâf*. Abdullah es-Sâvî (nşr.). Kahire.
- Norwich, J. J. (2013). *Bizans III gerileme ve çöküş dönemi (MS 1082-1453)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ostrogorsky, G. (2019). *Bizans Devleti tarihi*. (F. Işıltan, Çev.). Ankara: TTK.
- Öztürk, Y. (2012). Timar-Thema teriminin ortaya çıkması, Bizans uygulaması ve Osmanlı ile mukayesesi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31(31), 157-208. https://doi.org/10.1501/OTAM_00000000594
- Rice, T. T. (1998). *Bizansta günlük yaşam: Konstantinopolis Bizans'ın mücevheri*. (B. Altınok, Çev.). İstanbul: Göçebe Yayınları.
- Schreiner, P. (1997). Soldiers. *The Byzantines*. Guglielmo Cavallo (Ed.). (Thomas Dunlap, Teresa Lavender Fagan and Charles Lambert, Trans.). The University of Chicago Press.
- Stathakopoulos, D. (2018). *Bizans İmparatorluğu'nun kısa tarihi*. (C. Atay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şerîf İdrîsî. (1840). *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâkı'l-âfâk*. Pierre-Amédée Jaubert (Fr. trc.). II. Paris.
- Talbot, J. M. A. M. (1991). Monastery. *The Oxford dictionary of Byzantium*. (Vol. II, pp. 1391-1392). Oxford University Pres.
- Theophanes. (1997). *The chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern history AD 284-813*. Cyril Mango and Roger Scott. Clarendon Press.
- Treadgold, W. (1995). *Byzantium and its army 248-1081*. Stanford University Press.
- VI. Leo, (2010). *The taktika of Leo VI*. (George Dennis, Trans.). Washington: Dumbarton Oaks.
- Yâkût el-Hamevî. (1977). *Mu'cemü'l-Büldân*. Dâr Sâder (nşr.). C. III. Beyrut.
- Zlatar, Z. (2015). *Golden Byzantium imperial power in Komnenian Constantinople (1081-1180)*. The Isis Press.
-